ભાષા-પત્ર

ઓક્ટોબર ૨૦૦૮

કાનજી પટેલ

પ્રિય ભાષા-મિત્ર,

૧૯૯૬નો ઓક્ટોબર. ૧૪-૧૫મી તારીખો હતી. ડાગ વનની ટોચે સાપુતારામા એક શિબિર થઈ રહી હતી. ડૉ. ગણેશ દેવીએ આદિવાસી ભાષા, સસ્કૃતિમા રસ રાખનાર, એના ભાવિની ચિંતા સેવતા મિત્રોને તેડ્યા હતા. કોઈ નૃવશશાસ્ત્રી, કોઈ ઈતિહાસવિદ્, કોઈ પત્રકાર, વળી કોઈ ચિત્રકાર, તો કોઈ લેખક, કોઈ આદિવાસી મૌખિક વારસાના વાહક એવુ એકદમ સ્પષ્ટ નહિ.

ડૉ. રામકૃષ્ણ રેડ્ડી, પ્રો. જ્યોતિ ભટ્ટ, ડૉ. સુરેખા દેવી, ડૉ. અજય દાડેકર, ભુજગ મેશ્રામ, જયદેવ હટ્ટગડી, વસત ડહાકે, અલકનદા પટેલ, ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ, ડાહ્યાભાઈ વાઢુ, શકરભાઈ તડવી, અશોક જૈન, ડૉ. સી. કે. શેષાદ્રિ, ચદુભાઈ બારિયા, વિપુલ કાપડીયા, સુભાષ પાવરા, સુભાષ ઈશાઈ, કવિતા મહાજન, ડૉ. રવિકાત જોશી, અરૂણા જોશી, રૂક્મિણી શેખર, ડૉ. ભરત નાયક, ગીતા નાયક વિ. મળ્યા હતા. કાર્યશાળામા વિદ્વાન, જ્ઞાતા કે શિબિરાર્થીએવા કોઈ ભેદ ન હોતા. સૌ આદિવાસી ભાષાઓ, સાહિત્ય અને સસ્કૃતિ વિશે માહિતીની આપ-લે કરી પરસ્પર માટે માર્ગ કરવા એકત્ર થયા હતા. સમાનમના વ્યક્તિઓ સસ્કૃતિની, મૌખિકતાની સમૃધ્ધિની ખેવનાથી મળી હતી.

સતત ઘટતી જતી આદિવાસીઓની બોલાતી ભાષાઓની સખ્યા, સમસ્ત સસ્કૃતિના ભાવિ વિશે સમાજમા ચાલતા ચિંતા, ચિંતન કરનાર આ સમૂહ હતો. આ વારસો વિસરાતો જાય છે ને સાથો સાથઘણી સમૃદ્ધિ જીવત છે. વિસરાતાને આકવુ અને જીવતને સમૃદ્ધ કરવુ આ બે મુખ્ય બાબતો ચર્ચામા રહી. શુ અકિત કરવુ, કેવી રીતે, ક્યાથી મેળવવુ, પ્રકાશિત કરવુ, ચિત્રકળા, ગાયન, નૃત્ય, કથાઓ, આખ્યાનો, ગાથાઓ કઈ કેટલાય પ્રકારે આદિવાસીની સર્જકતા જોવા મળી છે. એ બધા પાસામા ખ્યાલમા રાખવાનો દષ્ટિકોણ, પદ્ધતિ, હેતુ વિ. ની વિશદ ચર્ચાઓ થઈ.

સ્વતત્ર ભારતની ભાષા અગેની સરકારી નીતિમા આદિવાસી ભાષાઓને લગભગ નહિવત મહત્ત્વ મળ્યુ છે. એ સસ્કૃતિ, ભાષા, કલા વિશે ઘણા ઊંચા શબ્દોમા વાતો થઈ છે પણ નક્કર કશુ થયુ નથી. લોકો, જાગૃત સમૂહો જ લોકોના આવા જીવાતુભૂત સવાલો માટે સક્રિય થવાની અનિવાર્યતા ઉત્પન્ન થઈ છે. ભારતના બધારણની આઠમી સૂચિમા ગણીગાઠી બાવીસ કે પચ્ચીસ ભાષાઓ જ માન્યભાષાઓ ગણાઈ છે. બાકી કેટલાય કરોડ આદિવાસી, કોરેમોરે રહેલી લઘુમતિઓની ભાષાઓને લીપિઓ ન હોવાથી ભાષા તરીકે મહત્વ નથી મળ્યુ.

રાજ્યે જેને માન્ય કર્યાં નથી તેવા ભાષાઓ, સસ્કૃતિઓ, સાહિત્યોમા આદિવાસી સમુહોની ભાષાઓ, સસ્કૃતિઓ, સાહિત્યો જ છે. તે સૌનો મૌખિક વારસો કેટલો સમૃદ્ધ છે તેની માનવ સમાજને પ્રતીતિ છે પણ એ

પ્રતીતિ શાસકીય સમર્થનમા ફેરવાઈ નથી. ભારતની વસતિમા ૧૪ થી ૧૫% જેટલી આદિવાસીની જનગણના થાય છે. એ તરફ ધ્યાન જાય તે માટે દાખલા, દલીલો કરવામા આવ્યા.

આઝાદ ભારતના અવકાશમા શિક્ષણ, આર્થિક વિકાસ, માનવગૌરવથી વચિત એવા સમુહોની કલ્પકતા અને જ્ઞાન પ્રણાલીઓના સચય, સરક્ષણ, સમર્થન અને વિકસન માટે તરત - આગ લાગી હોય અને અ શિમન કરવા કરવુ પડે તેવુ - કશુક કરવાની જરૂર વિશે એકમત હતો.

ડાગની થાળીકથા, ભજનો, ખેડબ્રહ્માનુ ભીલોનુ ભારથ, તુલસીરામની પાવરીનુ ગાયન - આટલા વાના મૌખિકતાની અદ્ભૂત ઉર્જા વ્યક્ત કરી ગયા. આ બધી અચાનક, આસમાની, અદરથી ઢઢોળનારી રજૂઆતો રહી. એ રજૂઆતોના છેડે શ્રોતાઓમા આકઠ મૌન છવાઈ જતુ. તુલસીરામની પાવરીએ કલાકથી વધુ સમય સુધી પ્રાણ પૂર્યા. સૌને બરાબર યાદ છે એ પ્રાણપુરણી. ડુગરે ડુગરે, છાપરે છાપરે, આદિવાસીના ખોળિયે ખોળિયે એ પ્રાણપૂરણી.

સવારે ૮ થી સાજના ૭ સુધી અને ભોજનવિરામો ઉપરાત વાર્તાલાપ ચાલ્યા. મોડી રાતે સાપૂતારાના ઢોળાવના ફળિયે પ્રત્યક્ષ વિનિમય થયા. બોલી, ગાયન, લહેકા, રગ, માહોલ, ખાણીપીણાના પરિચય સૌએ લીધા. બે દિવસ સુફલ ભર્યા હતા.

ત્યા એમ ઠેરવાયુ કે -

- આદિવાસી ભાષાના મૌખિક, સાહિત્યીક અને કલા વારસાના અકન, પ્રકાશન પધ્ધતિસર રીતે કરવા
- અભ્યાસુઓને આ સામગ્રીનુ દશ્ય, શ્રાવ્ય, અકિત રૂપ સપડાવવા
- આ માટે પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રિય સ્તરની કાર્યશાળાઓ યોજવી જેમા આ વિવિધ વારસાની ચર્ચા, સમજ કેળવાય
- મૌખિકથી મુદ્રિત સ્વરૂપ સુધી પહોંચવા માટે કોઈ વ્યવસ્થિત તત્ર ઊભુ કરવુ.
- કથિત મુખ્યધારા અને આદિવાસી સાહિત્ય વચ્ચે સવાદ રચાય તે માટે સાહિત્ય પરપરાના તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા.
- આદિવાસી ભાષા માટે ઝૂબેશ શરૂ કરવી.

આખા સવાદનો મતલબ એક હતો કે આપણા સાહિત્યીક ઇતિહાસ, સાહિત્ય વિવેચનોને આદિવાસી સાહિત્યની મુલ્યવાન પરપરાઓ બતાડવી. આ અભ્યાસની પ્રક્રિયાઓ ચોક્કસ પણે જૂદા જ પ્રકારની હશે એ નક્કી હતુ.

આ બે દિવસો ભારતની આદિવાસી ભાષા, સસ્કૃતિ અને આદિવાસી સમાજની અસ્મિતા માટે નિર્ણાયક હતા એવુ આજે જોતા સમજાય છે. વિનીત સૂરમા થયેલા એ દિવસોના વિચારો, ઠેરવેલા ઉપાયોથી આદિવાસી ભાષાઓમાથી દેશ અને દુનિયાને ઘણુ માતબર સાહિત્ય મળ્યુ. એમાનો જ્ઞાનરાશિ સમાજ હવે માપી રહ્યો છે.

પછી એ દર વરસે આદિવાસીઓએ ભાષા કેન્દ્ર અને તેના કાર્યકર્તાઓ સાપુતારામા અચૂક મળે છે. વિવિધ

વિષયો પર ચર્ચાઓ કરે છે. અગાઉ થયેલ કાર્યોની ચર્ચા કરે છે. ભાવિમા શુ કરવુ એના સૂચનો કરે છે.

ભાષા આદોલનને દસ વર્ષ થયા એનો કયાસ ગયા વરસે લેવાયો. ડાગની મૌખિક પરપરાના કથારત્નોના સપાદક ડાહ્યાભાઈ વાઢુના સપાદન કાર્યને પીછાણવા ગયા વરસે ૨૦૦૭ના ઓક્ટોબરમા બે દિવસ ચર્ચાઓ થઈ. આસપાસના પથકનો આદિવાસી સમાજ પણ તેમા હાજર રહ્યો.

દર વરસે અહીં સાપુતારામા આદિવાસી કળાઓની નૃત્ય, ગીતોની રજૂઆત પણ થતી રહે છે. આદિવાસીઓના પ્રશ્નોની વિશદ ચર્ચા અને ઉપાયોઅગે સઘન ચિંતન થાય છે. દરવર્ષના આયોજનોમા સ્થાનિક મિત્રો, સાથે ડાહ્યાભાઈ વાઢુ, પ્રા. વિક્રમ ચૌધરી, પ્રા. ધીરૂભાઈ પટેલ જેવા મિત્રોની સૂઝભરી સામેલગીરી રહે છે.

આદિવાસીના જગલજમીનના પ્રશ્નો, તે માટે સરકારમા કરવાની રજૂઆતો પણ અહીં જ આકાર લે છે. સાપુતારાની આ ટોચે આદિવાસી સમાજ, સસ્કૃતિ માટે અનેકશઃ પ્રકાશ પાથર્યો છે. ભાષા-વિચાર અને અમલના માર્ગમા આપણે દાડી મુકામે ૧મે ના રોજ છે૦ા પાચ વર્ષથી મળી રહ્યા છીએ. દાડી સમેલનોમા રાષ્ટ્રીય સ્તરનુ બે આદિવાસી સાહિત્ય-સસ્કૃતિ સમેલન પણ છે૦ા બે વર્ષોમા આપણે ઉત્સાહપ્રેરક રીતે થતા જોયા. સેંકડો લેખકો, વિચારકો, કાર્યકર્તાઓ ભાષા આદોલનને સમગ્રલક્ષી રીતે આગળ વધારી રહ્યા છે. આખો દક્ષિણ ગુજરાતનો પથક, એમા શિક્ષણજગતના અનેક યુવાનો, સામાજિક કાર્ય ક્ષેત્રના અનેક પીઢ લોકો આમા પોતાના વિચારો રજૂ કરતા જઈને આદોલનને મક્કમ રીતે બળ આપી રહ્યા છે. આ કાઈ નાની સૂની સામાજિક પ્રાપ્તિ નથી.

આ વરસે ૧૪-૧૫ ઓક્ટોબરે આદિવાસી મૌખિક અને મૌલિક સાહિત્ય વિશે ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના સહયોગમા પરિચર્ચા યોજાય છે. એના અનેક ફલિતાર્થો છે. સાપુતારામા આ બે દિવસોની ચર્ચા અને એમાથી પ્રગટતા પ્રકલ્પો, વિચારણાઓના પરિણામે એક નક્કર વિચાર-કાર્યપીંડ બધાયો છે. અનુભવથી લાધેલુ સત્ય રસ્તો બતાવે છે.

૧૯૯૬થી થયેલા આરભથી આજ સુધી ભાષા કેન્દ્રે અનેક મહત્વના પ્રકાશનો કર્યાં છે. પુસ્તકો ઉપરાત 'ઢોલ' સામયિક દ્વારા આદિવાસી ભાષા સાહિત્ય સસ્કૃતિનુ કાર્ય પણ થયુ છે. છે૦ા અગિયાર વર્ષો દરમ્યાન અનેક નવા ભાષામિત્રો આપણને સાપડ્યા છે. મૌખિક અને મૌલિક સર્જનના સપાદનનુ નોંધપાત્ર કામ થયુ છે. આદિવાસી ચૈતન્ય ટ્રસ્ટ અને સવેગ ફાઉન્ડેશન આદિવાસી અને સર્વ સમાજને અનેકશઃ સ્પર્શીવૈકલ્પીક ચિંતનનો પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યા છે. પૂર્વ પ્રકાશના આરભથી આપણને પૂર્વના, પૂર્વજોના, પૂર્વદેશોના વિચાર મથનો, આદર્શો, જીવનકૃતિઓ મૌખિક અને અનેકવિધ સાહિત્યકૃતિઓ એ બધાનો મુદ્રીત પ્રસાર શરૂ થયો છે. સઘર્ષ શતક ગ્રથશ્રેણી ન્યાય પૂર્ણ સુખ અને શાતિભરી સમાજ વ્યવસ્થા માટે માનવ્યના સ્થાપન માટે ઉદ્યત છે.

નવા સાથીઓ સાપડ્યા છે. ભાષા કેન્દ્ર આરભાયુ, આદિવાસી એકેડમીએ નવચૈતન્ય આણ્યુ, ગ્રામવિકાસ કેન્દ્રો બહુવિધ પ્રકલ્પો થયા. આઠસોથી ય વધુ ગામો સુધી કાર્ય લઈ સાથીઓ પહોંચ્યા. આજે અડધો કરોડ લોકો સુધી આદિવાસી સસ્કૃતિ, ભાષા, સાહિત્ય, કલા બાળે નવજાગરણનો સદેશ પહોંચ્યાનો અદાજ કરી

શકાય તેમ છે.

મૌખિક સસ્કૃતિ, મૌલિક સર્જન અને આદિવાસીઓની સર્વતોમુખી નવી સક્રિયતાના બીજ સાપુતારાના ડુગરે ઓગણીસસો છન્નુની ચૌદ-પદરમી ઓક્ટોબરે મડાયા હતા. આજે બાર વરસે જોનારા એને જૂએ છે. કાલે સૌને એમાથી મોટો દાખલો મળશે.

કારણ?

આગળ વાત કરીએ.

માનવ સમાજમા ભેદબુદ્ધિ ભારે વિપત્તિ લાવે છે. એનાથી સઘર્ષો થાય છે. ઉંચ, નીચના ભેદો સમાજને કોરતા રહ્યા છે. ભેદ કરીને એકાગી રીતે જોવાનુ, વર્તવાનુ નથી. સપૂર્ણ રીતે જોઇએ તો કહેવુ પડે કે માનવી એની ક્રિયાથી દેખાય. એ ક્રિયા જેટલી જીવન પોષક એટલો વધુ આહ્લાદ સમાજમા આવે.

આ આહ્લાદની મૂડીથી સમાજ ઉન્નત થાય.

આહ્લાદ એકલા વર્તમાનનો નહિ, એકલી કલ્પનાથી નહિ પણ ભૂતકાળના, ગાથાના રટણથી વધે છે.

આહ્લાદના મૂળમા રહી છે ભાષા, ધ્વનિ અને લયની લીલા.

ભૂત અને ભાવિ, ભાષાની સર્જના, શબ્દ અને વ્યજના, મચ અને અવકાશ-આદિકાળથી મીઠી મુઝવણ થઇને માનવહૈયાને ખીલવે છે.

સ્મૃતિના દ્રાવણમા કલ્પનાના રગથી જીવનનુ પાત્ર છલકે છે. કેટલા ઐશ્વર્ય, અર્થ આ ધરતીના પટ પર વાણીથી, ભાષાથી મળે છે!

એ ભાષા માટે, વાણી કાજે, માણસાઇને સારુ આપણે માણસો વળીવળીને એકઠા થયા છીએ. ઇતિહાસના અનેક થાનકે, પરિબળોના ધક્કાથી, સવેગના મારથી ખુદને ઓળખવા, આળખવા, ઉચ્ચારવા આપણી હકારવાચી ઊર્જાથી લાખો વરસોની વાટમા મથ્યા છીએ.

આજનો આ એક મુકામ છે. એમા મથવા આપણે મળ્યા છીએ.

કુદરતમા રહેતા, વેગળા થતા, હોંસાતૂસી કરતા, ખાતા-ખવાતા-ખૂટતા ગયાનુ આપણી સ્મૃતિમા ઝળકે છે. કોણ કહી શકશે આ છેલ્લુ મોજુ છે?

હજુ ઘણા કહેર, સતાપ માણસના ભાયગમા લખાયા છે.

લાગે છે, આ કામ ખચિત જ ઇતિહાસના બળોએ આપણા માટે ઠેરવ્યુ છે.

આ કાર્યથી હોલવાતી ભાષાઓને, ખવાતા માનવ્યને પ્રાણ મળશે. એક દુઃખી, અન્યાયી, વિરૂપ વર્તમાનનો વિકલ્પ રચાશે.

ખૂટતા સસાધનો, વિલાતી વનસ્પતિ, હુલતા પખી-જનાવર, ફેલાતો ક્ષય-આ બધાની પડછે જીવતરનુ સાક્ષ્ય પૂરવાનુ છે.

એક રીતે તો લીલોતરીના વાસી અને કુદરતના ચાહનારા સૌ આદિવાસી જ કહેવાય. વનરાઇ, ડુગરા, જળ,

જમીન, ખનીજને પી જવાનુ ક્યા સુધી ચાલશે? સયમ તો લાવશુ કે? નવા રસ્તા નહિ લઇએ? પુનઃ સાધ્ય શક્તિસ્ત્રોતો ગોતીશુ કે? સેન્દ્રિય કૃષિથી પર્યાવરણને, સૌ જીવ ખોળિયાને બળ દઇશુ.

ગામને નરવુ, શહેરને સોજુ રાખ્યા વિના ચાલશે?

ગામને હામ આપવા યોજનાઓની દિશા, દૃષ્ટિ બદલવી પડશે. કોઇ કહેશે આ તો સરકારનુ કામ છે. ખરેખર તો આ દેશનુ કામ છે. અરે, સરકાર પણ દેશમા આવે છે.

ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય સત્તાની મર્યાદાઓ ઇતિહાસે બતાવી દીધી છે.

આ માળામા સુખ, શાતિ આવી જ શકે. સહકારી મન અને તન આજેય ગામડામા, જગલમા, ડેરાઓમા જનપદોમા મોજૂદ છે. વિચાર અને કાર્યના સૂત્રથી એ સહુને જોડવા સમજુ જણ આગળ આવી પોતાના ઘરમા, કબીલામા જોતરાઇને કામ કરે એવાની સગત મોટી કરે તો કાલ ઉજળી થાય.

આખરે આખી આર્થિક, સામાજિક, સાસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ છે તો માણસ માટે જ કે? માણસની આ સયમહીન, અમર્યાદ લાલસાને સમજવા, વારવાના ઇલાજો કર્યા વિના નહિ ચાલે. જ્યા હઇએ ત્યા મનને સમિતિમા રાખીએ.

આપણી સઘળી સ્મૃતિ, સૂઝ, અનુકપા અને દૃષ્ટિને સોંસરા કરવા બોલતા, જીવાતા શબ્દને ખોળે જવુ રહ્યુ. એવો શબ્દ જ માણસાઇની સાખ પૂરશે.

સરકારી આક કહે છે–ભીલી ભાષા બોલનારો સમુહ ૫૦% થી ય વધુ ઉમેરાયો છે. પણ કહેવાતી સભ્ય, મોટી સસ્કૃતિઓ આદિવાસી ભાષા, સસ્કૃતિને ગણકારતી નથી.

આગળ દેખાતી સસ્કૃતિમા લીખિત શબ્દ મૌખિક શબ્દ કરતા મોટો ભાસે છે. સાક્ષરતા નિરક્ષરતા સામે તીરછુ જૂએ છે. આ અલ્પ, સકિર્ણ સમજ મૂકવી રહી. એને મટાડવાની કિલ્લીઓ મૌખિક શબ્દમા છે, આદિવાસી કલ્પનાશીલતામા છે. આદિવાસીની કળામા, કથામા, રગમા, આકારમા, લયમા છે. એવી કલ્પકતા જે વ્યાસમા હતી જે સ્વૈર, આઝાદ શબ્દમા વિહરતા હર જમાનાના કવિમા હોય, એવુ આદિવાસીપણુ પ્રત્યેક માનવીની નિર્દોષ, નિષ્પ્રપચ પ્રેમની, કૃતિની પળોમા હોય છે. સૃજનની નિરમળ પળ ધરતી પટે કાયમ રહો.

એવી સહુની ભાવના હો, પ્રાર્થના હો, ભાષા હો, કૃતિ હો.

સૌ એ કૃતિમા ભેગા રહીએ.

આજને ઠીક રાખીએ

કાલે સારા વાના થશે.

આ વાચીને હોંકારો કરજો.